

А.Қ. Қалиева

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
Алматы, Қазақстан.
E-mail.ru: almira_kalieva.8@mail.ru
Orcid ID: 0000-0003-2645-0918

Әдеби санадағы трансформациялық үдерістер: когнитивтік талдау

Түйіндемe. Мақала шығармашылықтағы әдеби сана трансформациялары зерттеуге арналған. Қазіргі қазақ әдебиеті шығармаларының мысалында сана әлеміндегі жаңа ойлау формаларының көркем дискурсқа кірігу жағдайы қарастырылды. Шығармашылық үдеріс барысында іске асырылатын ой операциялары когнитивтік талдау аясында зеделенді.

Философия ғылымында адам болмысының мәнін жете түсінуге деген пәлсапалық зерттеулердің маңызды бір арнасын сана теориясына қатысты ізденістер құрайды. ХХІ ғасырдағы адамзат сана-сезімі түрлі қоғамдық, мәдени, тарихи факторлардың әсерінен жаңа дәуірге бейімделу үдерісін бастан кешіруде. Әсіресе ақпараттық, технологиялардың адам болмысына, дүниетанымына, әлемсезіну қасиеттеріне ықпалы ерекше. Жылдам дамиды технологиялардың адам өміріне етене енуі оның рухани әлеміне де айтарлықтай өзгерістер алып келді. Мінез-құлық, ойлау, сөйлеу, іс-қимыл жасау сынды адами әрекеттердің сандық технологиямен астасып кетуі адамзаттың жаңа формация қалыбына түсе бастағандығын айғақтайды. Ал осындай рухани құбылыстардың әдеби шығармашылық әлемінен бедер таппауы мүмкін емес. Осыған орай мақалада когнитивтік ғылымдар саласындағы сана теориясы мәселесінің әдебиеттану үшін де өзектілік деңгейін негіздеуге талпыныс жасалды. Бүгінгі көркем ой мен баяндау жүйелерінің өзіндік табиғаты қаламгерлік зерденің техногенді сипат алуымен ерекшеленеді. Мақала AP09259694 «Қазіргі әдебиеттану және когнитивтік парадигма» жобасы аясында дайындалды.

Кілт сөздер: әдебиет, сана, шығармашылық, әдеби ойлау, трансформация, дискурс, когнитивтік әдебиеттану.

Кіріспе. Постмодернистік философия әдебиеттің ішкі болмысы мен сыртқы түр-сипаты жайлы көзқарасқа елеулі өзгеріс алып келді. Құдды бір математикалық теңдеулер тәрізді әдеби ойда да бүгінге дейін айтылмаған сыр қалмады деп есептейтін постмодерн ойшылдары ендігі уақытта әдеби туындыны жанрлық, формалық жаңғырту арқылы ғана жаңалық әкелуге болатынын айтысады. Жалпы осы бағыттағы сыни-теориялық бағдар көркем ойдың тереңдігіне мән беру қажеттігін негіздеп, зияткерлік әдебиеттің өрісін ашқаны анық.

Қазіргі гуманитарлық ғылымда әдеби мәтінге деген қызығушылықтың артуын тұтас туындыны ой мен ойлау формасы ретінде зерделеу ұмтылыстарымен түсіндіруге болады. Мысалы, көркем шығарма философ үшін сана теориясы аспектісінде қызғылықты болса, тілтанушы сөз кестесінің әлем бейнесін танытарлық әлеуетін, тілдік тұлға мәселелерін зерделейді; мәдениеттанушы туындыдан заман, тарих бедерін іздейді. Осы ретте қазіргі әдебиеттану ғылымы да бүгінгі таңда әдеби мәтінді зерттеу стратегияларын қайта қарастыру арқылы өзінің іргелі мәселелерінің мейлінше терең әрі нақты байыпталуына мән береді. Әдебиеттің мәні, әдеби ой мен сана, рефлексивті эстетика мәселелерін когнитивтік ыңғайда зерделеудің өзіндік ұтымды жақтары бар. Зерттеу нысанын пәнаралық,

транспәнаралық әдіс-амалдар негізінде жан-жақты талдай отырып, әдебиеттің даму заңдылықтары мен бет-бағдары жайлы мейлінше тың мәліметтерге қол жеткізуге болады.

Материалдар мен әдістер. Ғылыми материалдарда әдеби сана ұғымы терминологиялық жағынан түрлі вариациялармен беріледі. Осы ретте кейде мәнделс ұғымдар ретінде қолданылатын әдеби сана, шығармашылық сана, көркем сана тіркестері негізінен әр алуан мағыналық жүкті арқау етеді. Шығармашылық сана жалпы өнер атаулыға тән түсінік болса, соның ішіндегі сөз өнеріне қатыстысы – әдеби сана. Ал көркем сана контекстілік қолданысына қарай авторға да, кейіпкерге де тән болуы мүмкін. Қазіргі зерттеулерде әдеби сана ұғымының көп жағдайда этностық әдебиетті тұтастандыра әдеби кеңістік мәнінде қолдану тәжірибесін байқауға болады. Сол сияқты шығармашылық сана ұғымы да өзінің тікелей семантикалық ұғымынан гөрі жеке қаламгерлік поэтика мәнінде жиі тілге тиек болады. Осындай терминологиялық шашыраңқылық та зерттеу нысанындағы ұғымдардың ішкі шығармашылық табиғатының жете зерттелмегендігін айғақтаса керек.

Әдеби сана мәселесінің кейбір қырлары бұған дейін әдебиеттануда түрлі ыңғай қарастырылып келді. Шығармашылық санаға қатысты мәселелерархаикалық және мифтік таным, фольклорлық (қауымдық) сана мен авторлық сана-сезім, автор – мәтін – оқырман сабақтастығы, автор бейнесі, көркем баяндау жүйесі контекстерінде сан алуан бағытта талданғанмен, әдеби сананың толысу жолындағы бүгінгі өзгерістері арнайы зерттеуді қажет етеді.

XX ғасырдың екінші жартысында әдеби сана мәселелері шығармашылық психологиясы аясында пәнаралық ыңғайда М.Арнаутов (Арнаутов, 1970), И.Н.Семенов, С.Ю. Степанов (Семенов, Степанов, 1990), К.Г. Юнг (Юнг, 1991), И.В.Карташова, Т.П.Емельянов, Л.Е.Семенов (Карташова, Емельянов, Семенов, 1995), Ю.Лотман (Лотман, 1996), В.Тюпа (Тюпа, 2001), т.б. еңбектерінде қарастырылды. Жоғарыда аталған авторлар осы орайда көркем мәтіндегі баяндау жүйесі негізінде авторлық наррацияның нақты мәтіншілік мәселелеріне назар аударады. Сонымен қоса отандық әдебиеттанудағы М.Оразбек (Оразбек, 2003), А.Қалиева (Қалиева, 2008), Л.Сафронова (Сафронова, 2019) зерттеулерінде шығармашылық үдерістегі сана ағымы, авторлық баяндау, когниция мәселелері талданады. Ал мәтінді когнитивтік ыңғайда зерттеу, когнитивтік поэтика, когнитивизм мәселелері Н.Jacobs (Jacobs, 1986), М. Эпштейн (Эпштейн, 1988), Л.Егорова (Егорова, 2000), Р.Stockwell (Stockwell, 2002), А. Richardson (Richardson, 2002), М. Turner (Turner, 2002), G.Lakoff, М.Johnson (Лакофф, Джонсон, 2004), Л.Лозинская (Лозинская, 2012), т.б.еңбектерінде жан-жақты қарастырылып, әдебиеттанудағы жаңа ғылыми парадигма деңгейінде тұжырым тапты. Осы аталған зерттеулер гуманитарлық ғылымдардың жаңа сатыға көтерілгенін, соның ішінде сөз өнері туралы ғылым көкжиегінің кеңейе түскендігін айғақтайды.

Әдебиеттану аясында көркем мәтінге когнитивтік талдау жүргізудің әдіснамалық негізін бірқатар пәндер тоғысындағы зерттеу ыңғайлары құрайды. Нақтырақ айтсақ, әдеби сана контексінде мәтінді ойлау акті ретінде зерделеу барысында филологиялық (әдебиеттанушылық әрі тілтанымдық), герменевтикалық, феноменологиялық (философиялық), психологиялық, мәдениеттанушылық, әлеуметтанушылық талдау әдіс-амалдары қолданылады. Осылайша, өнер атаулыны ой-таным формасы түрінде қарастырудағы когнитивтік парадигманы мәтінтану үдерісін пәнаралық ыңғайда түрлендіретін, жаңаша пайымдауға талпынатын ғылыми бағдар деп түсіну қажет.

Нәтижелер. Мақалада Д.Амантай, Ә.Рахат, М.Қосын шығармалары мысалында әдеби сана, шығармашылық ой-өріс мәселелері қарастырылды. Технологиялардың, виртуалды шындықтың адам санасына әсер-ықпалы нақты мысалдар негізінде талданды. Д.Амантайдың «Көзіңнен айналдым» әңгімесіндегі кинематографиялық көзқарас, М.Қосын әңгімелеріндегі жасанды әлемге деген наразылық, Ә.Рахаттың «Махаббатым – constant» романындағы киберәлемнің кейіпкер санасына әсері айқындалды. Компьютерлік, ғаламтор дискурстарының әдеби мәтінге кірігу жолдары зерделенді. Жүргізілген талдау нәтижелері бүгінгі әдебиеттегі технопоэтика жайында сөз қозғауға негіз бола алады. Әрине, осы орайда

аталған құбылысты жалпы әдебиетке тән ауқымды поэтикалық үрдіс ретінде қарастыру талабы жоқ.

Талқылау. Адамның сыртқы әлемді тану арқылы қабылдаған ақпараттық қорын іштей қорыта отырып, өзіндік көзқарас таныту қабілеті когнитивизмнің негізгі түйіні болып табылады. Әлемді тану, ол туралы өз ойын көркем тұжырымдау, нәтижесін мәтін түрінде материалдандыру сатыларындағы автордың шығармашылық еңбегін тұтастай ой актісі ретінде зерделеу әдеби сананың тылсым табиғатын ашуға мүмкіндік береді.

XXI ғасырдағы адамзат сана-сезімі түрлі қоғамдық, мәдени, тарихи факторлардың әсерінен жаңа дәуірге бейімделу үдерісін бастан кешіруде. Әсіресе ақпараттық, технологиялардың адам болмысына, дүниетанымына, әлемсезіну қасиеттеріне ықпалы ерекше. Жылдам дамитын технологиялардың адам өміріне етене енуі оның рухани әлеміне де айтарлықтай өзгерістер алып келді. Мінез-құлық, ойлау, сөйлеу, іс-қимыл жасау сынды адами әрекеттердің сандық технологиямен астасып кетуі адамзаттың жаңа формация қалыбына түсе бастағандығын айғақтайды. Ал осындай рухани құбылыстардың әдеби шығармашылық әлемінен бедер таппауы мүмкін емес. Осы жайында: «IT технологиялар мен интернет-әдебиеттің көркем мәтін поэтикасына әсері бүгінгі таңда аз зерттелген мәселелердің бірі болып табылады» (Катаев, 2012: 12), – дейді Ф. Катаев.

Фольклорлық, мифопоэтикалық, индивидуалды-авторлық шығармашылық сатыларынан өткен әдеби сана сферасында сыртқы ортаның ықпалы салдарынан жаңаша көркемдік трансформациялар жүзеге асып жатқандығын аңғаруға болады. Әрине, мұндай өзгерістер жалпыға бірдей болмағанымен, ұлттық және әлемдік сөз өнеріндегі ұқсас үрдістер әдеби ойдың беталысын бағдарлауға мүмкіндік береді. Шығармашылық тұлғаның ой-сезім әлемін танымдық әрекет ретінде пайымдаудың негізгі нысанасы санадағы ой актілерінің әдеби мәтінге айналу үдерісі болып табылады. Бүгінгі прозаның кей үлгілерін көркем дискурс, көзқарас позициясы тұрғысынан талдау арқылы әдеби-көркем ойдың репрезенттелу сипатын ашуға болады.

Д.Амантайдың «Көзіңнен айналдым» әңгімесіндегі кішкентай кейіпкерге тәндүниеқабылдау ерекшелігі қоршаған әлемді дыбыстық ассоциациялар мен объектив арқылы зерделеу негізінде суреттеледі. Жазушының «қаз-қаз басқан» сәбижүрісін негізге ала отырып, «топ» сөзінен өрістейтін ұғымдар дәуір картинасын өрнектеуге ұмтылғанын аңғарамыз. Топ-топ аяқ дыбысынан басталып, топан суға ұласатын үндес ұғымдар легі әңгімеде фондық астарлы мәтін ролін атқарады:

«...Топ. Жөпелдемеде топатайды қағып, сүрініп кетті, алдына тізерлей құлады. Әдемі *топы* ақырын сырғып, басынан сыпырылып түсті.

Жерден созалаңдап тұрып, еңселі дуалға түсінбей көз салды. Қарсы алды тегіс бояма, әсем сырланған биік тақтайлар. Белдік темір бекітіп тастаған – зілдей, тастай берік дарбаза. Тыстан әредік жайдарман *топырлап* өтіп бара жатқан *топ-топ* балалардың ертеңгі ауа райын *топшылаған* майда, жарқын дауыстары естіледі. Көне *топографияны*, қадім заманды әңгіме қылады. Ертедегі уақыт, өткен дәуірде – жаһанда тынымсыз күн күркіреп, найзағай жарқылдайды. Дауылдап, борап жауған бұршақ толастамайды, ғаламды жаңғырыққан күшті дабыс көміп кетеді, тұс-тұстан әлемдік тасқын құйылып, *топан* су кең байтақ жазық өңір қыр далаға андыздап қаптап, жаһанды сел басқан деседі...» (Амантай, 2016).

Жоғарыда келтірілген мәтін үзіндісіндегі топ-негізді сөздер тізбегінен автордың көркемдік тұрғыда лирикалық проза стиліне ұмтылысы көрініс береді. Оқырман қабылдауында дыбыстық ассоциациялардың үдей түсіп, тіршілік жаратылысы жайлы мифтік танымның жаңғыруы – көзделген көркемдік-эстетикалық нысана. Мәтін телімі уақыт пен кеңістік тұрғысында да ауқымды. Тілге тиек болған мекеншақ координаталары бүгінгі заман мен ілкі дәуір, дарбаза алды мен жер-жаһан арасын тұтастырып жіберген. Қалай болғанда да, авторлық дискурстағы мұндай стильдік қолданыс негізгі танымдық позицияны ірі планда көрсету мақсатымен сабақтасады.

Шығармада қоршаған орта камера арқылы зерделенеді. Әлемге бейнекамера әйнегінен көз салудың өзі, шын мәнінде, өмірдің көркем көшірмесін тамашалау сынды шығармашылық-эстетикалық интенциядан туындайды. «Detail, Close-Up, Medium Close-Up, Close Medium, Medium Long Shot, Full-Lenth Shot, Long Shot» режимдерінде айналадағы құбылыстарға зер сала отырып, өмірдің мәні, Құдай жайлы толғанатын автор/кейіпкер үшін сол түйінді сауалдардың шешімін шынайы (реалды) әлемнен емес, камера әйнегінде бедер табатын көркем көшірмеден тапқысы келеді. Өмірді өнер арқылы түйсіну ұмтылысы, осылайша, әңгімедегі шығармашылық тұлғаға тән құндылықтар бағдарын танытады. Д.Амантай әңгімесінде камераға ілігіп, таспаға бедерленген көріністер өмір жайлы көркем тұжырымдама сапасында пайымдалса, М.Қосын кейіпкерері өздерін сол объектив нысанасы ретінде тұтқын санайды.

Сонымен, камера «көзінде» өтіп жатқан өмір М. Қосынның «Олардың тарихы» беллетристикасындағы «Бар болу (Being)» әңгімесінде де баяндалады. Дүниенің жалғандығынан баз кешкен кейіпкердің әлемсезіну қабілеті ерекше: «Экватор сызығы жақындап келеді. Жүректер шамадан тыс соға бастады. Жалаңаш тәндер дөңгелек әйнектің ішіне кіріп кетті де, олардың жандары ауада күйбеңдеп қалды. Және тоңады. Экватор сызығы қозғалған сайын түстер құлшыра түсуде. Қызыл, жасыл енді қызыл жасыл қосындысы, қара мен ақ енді олардың қосындысы, қосындылардан қосындыларға қосылып жер беті таңғажайып әдемі әлемге айналды. Сол таңғажайып әдемі түстермен жасалған үй ішінің иісі басқаша еді» (Қосын, 2015).

Сыртқы ортаны қабылдау мен сезіну сипаты кейіпкердің психикалық ахуалымен қоса, танымдық, моральдық бағдарынан да хабар береді. Камераның «дөңгелек әйнегіне» – объективке енген көріністердің жансыздығы арқылы автор олардың жасандылығын паш етеді. Адамның рухани әлемінің объективке ілікпесін автор шағын штрихпен драматизм деңгейінде өрнектеп өтеді. Шығармада жасанды әлемнің шынайы өмірді жұтып бара жатқандығы туралы үрейлі ой бар: «Ол өзінің және өзі сияқты екі аяқтылардың тек анау дөңгелек әйнектің ішінде өмір сүретінін және дәл қазір автобус бос кетіп бара жатқанын әбден түсінді» (Қосын, 2015). Осы тұстағы, бір қарағанда, мистикалық құбылыс болып көрінетін көрініс авторлық танымға сәйкес тән мен жанның екі бөлек тіршілігінен сыр шертеді. Әңгіме-метаморфоза түрінде жазылған бұл туынды технологиялар жаулаған қоғамдағы сана құбылыстарын арқау еткен.

Жас жазушының бұдан басқа шығармаларында да осы мәселені әр қырынан зерделегенін байқаймыз. Мысалы, «Аккаунттағы тербеліс» пен «Жамандықты қорғауда» технологиялар мен ғаламтор тұтқынына айналған персонаждар суреттеледі. Авторлық баяндаудағы көзқарас бағамы көп жағдайда виртуалды өмір аясын мегзеп тұрады. Зерттеуші З.Серова А.Бородыняның «Спички» атты шығармасын талдай келе: «Взаимопереходы бытия и небытия в виртуальном мире этой прозы свидетельствуют не только о художественном, но и философском, этическом сдвиге, связанном с освобождением от причинно-следственных связей, с исчезновением логической кривой» (Серова, 2010: 230), – дейді. Виртуалды кеңістіктің реалды әлеммен бәсекеге түсе алатындығын соңғы уақыттағы пандемия кезеңі де дәлелдей түсті. ХХІ ғасыр адамы тіршілігінің көп бөлігін онлайн кеңістікте өткеруде. Осы тұрғыдан келгенде, виртуалды кеңістіктің санаға әсер-ықпалын жоққа шығаруға болмайды. Ал шығармашылық үдерісте мұндай әсерлер әдеби ойлау әрекетіндегі өзгерістерден қылаң береді.

Мысалы, Ә.Рахаттың «Махаббатым – constant» романында киберәлемнің кейіпкер санасына әсері жан-жақты суреттеледі. Бас кейіпкер Ерасылдың географиялық кеңістіктегі беталыс-бағдарын автор тікелей компьютерлік ойынмен ұштастыра сипаттайды: «Өзі күнде ойнайтын «Dota-2» ойынының картасын жатқа білетіндей, шаһардың бұрылыс-бұрыштарымен де жақсы таныс» (Рахат, 2019: 3). Көркем дискурстағы салыстыра сипаттау әрекетінде жұбында нысана – реалды әлем де, дереккөз – виртуалды әлем. Осылайша, шынайы өмірдің көшірмесікүйінде туындаған виртуалды кеңістіктің уақыт өте келе, жастар санасында басыңқы мәнге ие болғандығын аңғарамыз. Роман беттерінен адамға тән ой-

сезім, мінез, іс-қимыл ерекшеліктерін ашудағы техногенді поэтиканың көптеген көркем мысалдарын кездестіруге болады.

Төмендегі портреттік суреттеуде көзқарас позициясы мен зерделеу техникасын фотоаппарат мүмкіндіктеріне ұқсату ұмтылысы айқын: «...Бойжеткеннің мұрнына үңіле көз салсаң, жалпақ мұрынды қыз болып шыға келеді де, көз-фотоаппараттың фокусын қап-қара жанарына аударсаң, әдемі Элинаға айналып кетеді» (Рахат, 2019: 7). Жазушы қыз келбетін бажайлай бақылап, әсемдігін мейлінше объективті бағамдауға тырысады. Нысана статикалық қалыпта, тек бақылаушы назары ішкі сезім толқынына сәйкес құбылмалы.

Автордың ғашықтар арасындағы үнсіз диалогтарды метафоралық формада бейнелеу ұмтылысын сәтті лирикалық суреттеу ретінде бағалаймыз. Жанарларымен махаббат тілінде сұхбат құрған қыз бен жігіт арасындағы байланыс, шын мәнінде, көптің ортасында оңашалану, құпия «тілде» сөйлесу сынды сезім эйфориясымен ұштас: «Біреуі көзімен «қоңырау шалса», екіншісі «тұтқаны» көтере қойып, жанармен жауап қайтарады. Басқалардың оларға көз тастап, «қоңырау соққандарын» екеуі де байқамайды, көтермейді де. Тек бір-бірінің құпия кодын білетін екі махаббат қолданушысы...» (Рахат, 2019: 55).

Тұлғаның қоршаған ортамен қарым-қатынасын ғаламтор дискурсы негізінде сипаттауға әуестік келесі мысалдардан да анық көрінеді: «...Жалт қараған жанарында өшпенділіктің таңбасы бар бойжеткенді көргенде, қолынан суық қыздың білегі шәйі орамалдай сусылдап шықты да, кетті. *Байланысты үзіп жіберген екен...*» (Рахат, 2019: 131). Кейіпкер жанарындағы көңілі қалу, сезімі суу сынды эмоциялар реңкін тағы сол коммуникативтік мәнде саралау талабы орын алған. Автор Кәмиланың райынан қайтпас үзілді-кесілді шешімге келгенін екі адамды нәзік сезім жібінің үзілуі ретінде пайымдайды. Яғни, рухани ажырау, жатсыну түсініктері нақтылана түскен.

Ал келесі үзіндіде Элинаның өз ой-сезімінің ағысын жақсы арнаға бұру әрекеті бейнелі түрде көңілдің кілтін бұрағандай әсер қалдырады: «Үнемі үйден шығарда ұйқылы-оюу кейпінен айығып, көңілсіз күйін айнаға қалдырып, шығып кететін. Айнаға қарап жымиятын да, көңіл-күйінің параметрлерін өзгерткен қалпы Алматының құшағына енетін» (Рахат, 2019: 73). Алуан түрлі технологиялардың санаға әсері адамға тән физиологиялық, рухани-психологиялық әрекеттерді пайымдау әрекетінен бедер таба бастады. Ғаламтор, компьютер, гаджеттер қоршауында қалған жаңа адам өз тұлғасын сол виртуалды/кибер әлеммен жалғас сезінетіндей. Элинаның жалғыздығы [*«...Байланыс аясынан тыс, иен далада қалғандай...»*] (Рахат, 2019: 81), Кәмиланың жасанды мінезі [*«Жүрген жерінде өзіне «лайк» жинауға талпыныс»*] (Рахат, 2019: 127) әлеуметтік желіге байлаулы заманауи қоғамның топтық портретін жасайды. Түптеп келгенде, мұндай көркемдік дискурс қоғамдық санаға тән психологиялық тәуелділікті кейіптейтіні сөзсіз.

Интроверт тұлға ретінде Ерасылға тән мінез-құлық ерекшеліктері сырттай жансыз бейне күйінде бағаланады. Жүрегіне жара салған сәтсіз махаббаттан кейін рухани есейіп, тұйық мінез қалыбына түскен жігіт «...ештеңені білмейтін, жан-жағына қарамайтын, тік тұрып, тік жүретін *роботқа ұқсайды*» (Рахат, 2019: 87). Ұзақ уақытқа созылған депрессиялық көңіл-күйден сезімі мүлгіп кеткен Ерасылдың психофизиологиялық өзгерістері тұлғаның ішкі қайшылықтарынан хабар береді. Рухани ой-сезім тепе-теңдігі бұзылған кейіпкер санасындағы ынта мен әрекет операциялары өзара үйлесім таба алмайды: «Эмоцияға жауап беретін санасының бөлшегінде *ақау* бар ма, жөндеп жымия алмады» (Рахат, 2019: 29).

Романда Ерасылды мінездеу барысында компьютерлік дискурс жиі қолданыс табады. Адам іс-қимылы мен ой әрекеттерін бейнелеудегі поэтикалық өрнектер виртуалды шындықтың шығармашылық санаға әсерін айғақтай түседі. Мысалы: «Ерекең ертеңгі күні екеуінің қарым-қатынасы қалай боларын ойласа, *солқылдаған миында #error шығып*, жауап бере алмайды» (Рахат, 2019: 28); «...*есі ескі компьютерлерше қатып қалды*» (Рахат, 2019: 34); «Санасында сақталған естеліктерді, ескі өмірді *форматтап* тастамақ болып... Бірақ *компьютердегі вирус зақымдаған ярлық-папка сияқты* қайта-қайта шығып ала берген»

(Рахат, 2019: 135) сынды психофизиологиялық сипаттамалар кейіпкердің тығырыққа тірелген дағдарысы мен шарасыздығын, ішкі күйзеліс жағдайын әйгілейді.

Қорытынды. Техника тілінің көркем дискурсқа айналу жағдайы, М.Эпштейн айтқандай, адамның «роботтану» құбылысына мезгейді. Ғалымның бейнелі сөзін адамзат санасына төнген қауіп-қатер мағынасында түсінген абзал. Тұрмыстың, еңбек үдерісінің, мәдени-рухани өмірдің ажырамас бөлшегіне айналған технологиялардың шектен тыс әспеттелуі, шындығына келгенде, қоғамдық санада «темірге» табынушылық танымды қалыптастыра бастады. Жасанды интеллект өнімдерінің, ғаламтордың шексіз мүмкіндіктері адами қабілет-дарынға деген сенімді ортайтқаны анық. Адамның қолымен жасалған технологиялар оның өзімен бәсекеге шықты.

Бүгінгі көркем поэтикадағы техногенді дискурстың себеп-салдарын осы арнада пайымдау қажет. Әдеби санадағы трансформациялық үдерістер – түптеп келгенде, қоғамда белең алған әлеуметтік-философиялық, моральдық-психологиялық құбылыстардың нәтижесі.

Калиева А. К.,

Институт литературы и искусства им. М. О. Ауэзова,

кандидат филологических наук,

Алматы, Казахстан,

E-mail.ru: almira_kalieva.8@mail.ru

Orcid ID: 0000-0003-2645-0918

Процессы трансформации литературного сознания: когнитивный анализ

Аннотация. Статья посвящена исследованию трансформации литературного сознания в творчестве. На примере произведений современной казахской литературы рассмотрена ситуация появления новых форм образного мышления в художественном дискурсе. Мыслительные операции, реализуемые в ходе творческого процесса, изучены в рамках когнитивного анализа.

В философской науке одним из важнейших исследовательских направлений по осмыслению сущности человеческого бытия является теория сознания. Человеческое сознание в XXI веке переживает процесс адаптации к новой эпохе под влиянием различных общественных, культурных, исторических факторов. В частности, влияние информационных технологий на человеческую реальность, мировоззрение, мироощущение особо важно. Активное внедрение интенсивно развивающихся технологий в жизнь человека внесло значительные изменения и в его духовный мир. Действия современного человека, такие как поведение, мышление, речь, имеют тесную связь с цифровыми технологиями, и данное явление свидетельствует о том, что человечество вступило в новую формацию. Наблюдение подобных духовных явлений и в литературном творчестве вполне закономерно. В этой связи в статье предпринята попытка обосновать актуальность изучения проблем теории сознания в области литературоведения. Современная художественная мысль и нарративная система литературы отличается техногенным характером авторского сознания. Статья подготовлена в рамках проекта AP09259694 «Современное литературоведение и когнитивная парадигма».

Ключевые слова: литература, сознание, творчество, литературное мышление, трансформация, дискурс, когнитивное литературоведение.

A. K. Kalieva,

M. O. Auevov Institute of Literature and Art,

candidate of philological Sciences,

Almaty, Kazakhstan,

E-mail.ru: almira_kalieva.8@mail.ru

The processes of transformation of literary consciousness: cognitive analysis

Abstract. The article deals with the study of the transformation of literary consciousness in creativity. The situation of the emergence of new forms of figurative thinking in artistic discourse is considered based on the example of works of modern Kazakh literature. The mental operations carried out in the course of the creative process are studied in the framework of cognitive analysis.

In philosophical science, one of the most important research areas for understanding the essence of human existence is the theory of consciousness. Human consciousness in the XXI century is going through the process of adaptation to a new era under the influence of various social, cultural, historical factors. In particular, the impact of information technology on human reality, worldview, and outlook is especially important. The active introduction of intensively developing technologies into human life has made significant changes in his spiritual world. The actions of a modern person, such as behavior, thinking, speech, are closely connected with digital technologies, and this phenomenon indicates that humanity has entered a new formation. The observation of such spiritual phenomena in literary creativity is quite natural. In this regard, the article includes the attempts to justify the relevance of studying the issues of the theory of consciousness in the field of literary criticism. Contemporary artistic thought and narrative system of literature are distinguished by the technogenic character of the author's consciousness. The article was prepared according to the project AP09259694 «Modern literary studies and cognitive paradigm».

Key words: literature, consciousness, creativity, literary thinking, transformation, discourse, cognitive literary criticism.

Информация об авторе: Калиева Алмира Кайыртаевна, Заместитель директор по науке Института Литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, кандидат филологических наук, Алматы, Казахстан, almira_kalieva.8@mail.ru. Scopus ID: [57213160949](https://scopus.org/authorid/57213160949). SPIN-код: 6498-0405, ORCID: [0000-0003-2645-0918](https://orcid.org/0000-0003-2645-0918)

Әдебиет

- [1] Амантай Д. (2016). Көзіңнен айналдым https://adebiportal.kz/kz/news/view/didar_amanantai_kozinnen_ainaldim_angime_16039 (қаз.)
- [2] Арнаудов М. (1970). Әдеби шығармашылық психологиясы. – М.: Прогресс (орыс).
- [3] Витковская Л. В. (2012). Когниция мағынасы. ХХІ ғасыр әдебиеттануы. – Пятигорск: Пятигорск мемлекеттік лингвистикалық университетінің баспасы (орыс).
- [4] Егорова Л. П. Когнитивтік әдебиеттану дегеніміз не? // Когнитивтік парадигма. – Пятигорск, 2000. – Б. 68-92 (орыс).
- [5] Зинченко В. П. (2010). Сана және шығармашылық акт. – М. (орыс).
- [6] Қалиева А. Шығармашылық тұлғаны зерттеудің кешенді тәсілі туралы // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. – 2008. – № 2 (110). – Б.232-235 (қаз).
- [7] Катаев Ф. (2012). Интернет дәуіріндегі орыс прозасы: поэтикадағы құбылыстар (1990-2000 жж.). Фил. ғыл. канд. дис. – Пермь. (орыс).
- [8] Қосын М. (2015). «Олардың тарихы» беллетристикасы [https://kitap.kz/book/4462/read#epubcfi \(/6 / 2 \[id1\]! / 4 / 2 / 2 / 1 : 0\)](https://kitap.kz/book/4462/read#epubcfi (/6 / 2 [id1]! / 4 / 2 / 2 / 1 : 0) (қаз)) (қаз).
- [9] Лакофф Дж., Джонсон М. (2004). Біз өмір сүретін метафоралар. – М. (орыс).
- [10] Лотман Ю.М. (1996). Ой әлемдерінің ішінде. Адам-мәтін-семиосфера-тарих. – М. (орыс).
- [11] Оразбек М. (2003). Автор және шығармашылық процесс. – Алматы (қаз).
- [12] Рахат Ә. (2019). Махаббатым – constant. Роман. – Алматы (қаз).
- [13] Сафронова Л. (2008). Постмодернизм когнитивті әдебиеттанудың назарында // «Әлемдік мәдени және білім беру кеңістігіндегі орыс әдебиеті» конгресінің материалдары. 2 Т.Т. 2, б. 2. – С-ТБ.: МИРС. – Б. 322-330 (орыс).
- [14] Семенов И. Н., Степанов С. Ю. (1990). Шығармашылық ойлау мен рефлексияны ұйымдастыру мәселесі: тәсілдер мен зерттеулер // Шығармашылық психологиясы. Жалпы дифференциалды, қолданбалы. – М.: Наука (орыс).

[15] Серова З. (2010). А.Бородыняның «Шырпылар» шағын романындағы виртуалды шындық // Татар мемлекеттік гуманитарлық-педагогикалық университетінің хабаршысы. – №4. – С. 228-230 (орыс).

[16] Тюпа В. (2001). Көркемдік талдау. – М. (орыс).

[17] Эпштейн М. (1988). Жаңалық парадокстары: XIX-XX ғасырлардағы әдеби даму туралы. – М. (орыс).

[18] Юнг К. Г. (1991). Психология және поэтикалық шығармашылық // XX ғасырдағы еуропалық мәдениеттің өзіндік санасы: Батыстың ойшылдары мен жазушылары қазіргі қоғамдағы мәдениеттің орны туралы. – М.: Политиздат (орыс).

[19] Jacobs H. (1986). Пәнаралық тұжырымдамалық модель: Теория және практика / H.H. Jacobs, J.H. Borland // Gifted Child Quarterly. – No. 4. – P. 159–163 (ағыл).

[20] Stockwell, P. (2002). Когнитивтік поэтика: нұсқаулық / P. Stockwell. – London – New York: Routledge. – 193 p.(ағыл).

[21] Richardson A. (2002). Әдебиет, мәдениет және танымдық революция. – London: DukeUniversity Press,. – 225 p. (ағыл).

[22] Turner M. The Өнерді, тіл мен әдебиетті когнитивтік зерттеу // Poetics Today. 2002, № 1. – P. 9-20 (ағыл)

Литература

[1] Амантай Д. (2016). Көзіңнен айналдым https://adebiportal.kz/kz/news/view/didar_amanantai_kozinnen_ainaldim_angime_16039 (каз).

[2] Арнаудов М. (1970). Психология литературного творчества. – М.: Прогресс (рус).

[3] Витковская Л. В. (2012). Когниция смысла. Литературоведение XXI века. – Пятигорск: Изд-во Пятигорского государственного лингвистического университета (рус).

[4] Егорова Л. П. Что такое когнитивное литературоведение? // Когнитивная парадигма. – Пятигорск, 2000. – С. 68-92 (рус).

[5] Зинченко В.П. (2010). Сознание и творческий акт. – М. (рус).

[6] Калиева А. О комплексном подходе к изучению творческой личности // Вестник КазНУ им Аль-Фараби. – 2008. – №2 (110). – С.232-235 (каз);

[7] Катаев Ф. (2012). Русская проза в эпоху Интернета: трансформации в поэтике (1990-2000-е годы). Дис.канд.фил.н. – Пермь (рус).

[8] Косын М. (2015). Беллетристика «Их история» [https://kitap.kz/book/4462/read#epubcfi\(/6/2\[id1\]!/4/2/2/1:0\)](https://kitap.kz/book/4462/read#epubcfi(/6/2[id1]!/4/2/2/1:0)) (каз.)

[9] Лакофф Дж., Джонсон М. (2004). Метафоры, которыми мы живем. – М. (рус).

[10] Лотман Ю.М. (1996). Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. – М.: Язык русской культуры (рус).

[11] Оразбек М. (2003). Автор и творческий процесс. – Алматы (каз).

[12] Рахат А. (2015). Любовь моя – constant. Роман. – Алматы, 2019 (каз).

[13] Сафронова, Л. (2008). «Постмодернизм в фокусе когнитивного литературоведения» // Материалы конгресса: «Русская литература в мировом культурном и образовательном пространстве». В 2-х т. Т. 2, Ч. 2. – С-Пб.: МИРС. – С. 322-330 (рус).

[14] Семенов И.Н., Степанов С.Ю. (1990). Проблема организации творческого мышления и рефлексии: подходы и исследования // В кн. Психология творчества. Общая дифференциальная, прикладная. – М.: Наука (рус).

[15] Серова З. (2010). Виртуальная реальность в «маленьком романе» А.Бородыни «Спички» // Вестник татарского государственного гуманитарно-педагогического университета. – №4. – С.228-230 (рус).

[16] Тюпа В. (2001). Аналитика художественного. – М.: Лабиринт РГГУ (рус).

[17] Эпштейн М. Н. Парадоксы новизны: о литературном развитии XIX-XX веков. – М., 1988 (рус).

[18] Юнг К.Г. (1991). Психология и поэтическое творчество // В кн. Самосознание европейской культуры XX века: Мыслители и писатели Запада о месте культуры в современном обществе. – М.: Политиздат (рус).

[19] Jacobs H. The Interdisciplinary Concept Model: Theory and Practice / H.H. Jacobs, J.H. Borland // Gifted Child Quarterly. – 1986. – No. 4. – P. 159–163. (англ)

[20] Stockwell, P. Когнитивная поэтика: инструкция) / P. Stockwell. – London – New York: Routledge. – 2002. – 193 p.(англ).

[21] Richardson A. Литератур, культура и когнитивная революция. – London: DukeUniversityPress, 2002. – 225p. (англ)

[22] Turner M. Когнитивное изучение искусства, языка и литературы // Poetics Today. 2002, № 1. – P. 9-20 (англ).

References

[1] Amantai D. (2016). Kozinnen ainaldym https://adebiportal.kz/kz/news/view/didar_amantai_kozinnen_ainaldim_angime__16039 (kaz).

[2] Arnaudov M. (1970). Psychology of literary creativity. - M.: Progress (rus).

[3] Vitkovskaya L. V. (2012). Cognition of meaning. Literary criticism of the XXI century. - Pyatigorsk: Publishing House of the Pyatigorsk State Linguistic University (rus).

[4] Egorova L. P. What is cognitive literary criticism? // Cognitive paradigm. - Pyatigorsk, 2000. - pp. 68-92 (rus).

[5] Zinchenko V.P. (2010). Consciousness and creative act. - M. (rus).

[6] Kalieva A. About a comprehensive approach to the study of creative personality // Bulletin of KazNU named after Al-Farabi. – 2008. – № 2 (110). – Pp.232-235 (kaz);

[7] Kataev F. (2012). Russian Prose in the Internet Age: Transformations in Poetics (1990-2000-ies). Dis.Candidate of Philology - Perm (rus).

[8] Kosyn M. (2015). Fiction «Their history» [https://kitap.kz/book/4462/read#epubcfi\(/6/2\[id1\]!4/2/2/1:0\)](https://kitap.kz/book/4462/read#epubcfi(/6/2[id1]!4/2/2/1:0)) (kaz.)

[9] Lakoff J., Johnson M. (2004). Metaphors that we live by.- M. (rus).

[10] Lotman Yu.M. (1996). Inside the thinking worlds. Man - text - semiosphere - history. - M.: Language of Russian culture (rus).

[11] Orazbek M. (2003). The author and the creative process-- Almaty (kaz).

[12] Rahat A. (2015). My love is constant. Novel. - Almaty, 2019 (kaz).

[13] Safronova, L. (2008). "Postmodernism in the focus of cognitive literary studies" // Materials of the Congress: "Russian literature in the world cultural and educational space". In 2 vols. Vol. 2, Part 2. - From-Pb.: MIRS. - pp. 322-330 (rus).

[14] Semenov I.N., Stepanov S.Yu. (1990). The problem of organizing creative thinking and reflection: approaches and research // In the book. Psychology of creativity. General differential, applied. - M.: Nauka (rus).

[15] Serova Z. (2010). Virtual reality in the "little novel" by A.Borodyn "Matches" // Bulletin of the Tatar State Humanitarian Pedagogical University. - No. 4. - pp. 228-230 (rus).

[16] Tyupa V. (2001). Analytics of art. - M.: Labyrinth of the Russian State University (rus).

[17] Epstein M. N. Paradoxes of novelty: on the literary development of the XIX-XX centuries. - M., 1988 (rus).

[18] Jung K.G. (1991). Psychology and poetic creativity // In the book. Self-consciousness of the European culture of the twentieth century: Thinkers and writers of the West about the place of culture in modern society. - M.: Politizdat (rus).

[19] Jacobs H. The Interdisciplinary Concept Model: Theory and Practice / H.H. Jacobs, J.H. Borland // Gifted Child Quarterly. – 1986. – No. 4. – P. 159–163. (англ)

[20] Stockwell, P. Cognitive Poetics: An Introduction / P. Stockwell. – London – New York: Routledge. – 2002. – 193 p.(англ)

[21] Richardson A. Literature, culture, and the cognitive revolution. – London: DukeUniversityPress, 2002. – 225p. (англ)

[22] Turner M. The Cognitive Study of Art, Language, and Literature // Poetics Today. 2002, № 1. – P. 9-20 (англ)